

Göktürkler ve Türk Tarihindeki Yeri

Sait Aşgın*

I. Göktürklerin Menşei

a. Genel Olarak

Göktürklerin menşei hakkındaki kaynakların hemen hepsi, efsanelerle veya efsanelerle karışık bilgilerle konuya başlamaktadır.⁽¹⁾ Hükümdar ailesi veya başbuğ soyu diyebileceğimiz Aşına soyunun, dişi bir kurttan türediğine dair rivayetlerden oluşan bu efsanelerle ilgili olarak aşağıda ayrı bir başlık altında değerlendirmelerde bulunacağız. Ancak burada, konuyla ilgisi bakımından bu efsane- nin, eşdeğişle "kurttan türeme geleneği"nin, Asya Hunları arasında da mevcut olması ve kurt ata'nın Türkleri dar, geçilmez yollardan selamete ulaştırdığı (Bozkurt Destanı'nın aslı) rivayetinin Hunlarda görülmesine, Göktürklerin Hunlara nisbetini ortaya koymasından dolayı dikkat çekmek gerekir.⁽²⁾ Verilere göre, Aşına soyunun, Güney Hun tanhu'ları yolu ile, Asya Hun tanhu'su Mo-tun'un mensup olduğu ünlü Tu-ko ailesinden gelmesi kuvvetle muhtemeldir.⁽³⁾ Kut ata inancı sebebiyle, Göktürk hakanlık belgesi, altından kurt başlı sancak (tuğ) olmuştur.⁽⁴⁾

b. Efsanelerde Göktürkler

Yukarıda vurgulandığı üzere, Göktürklerin menşei anlatan kaynakların hepsi, efsanelerle veya efsanelerle karışık bilgilerle başlamaktadır. Bu efsanevi rivayetleri iki kısmada ele alabiliriz:

Birincisi, kurttan türeme hadisesidir ki kısmen yukarıda değinmiş bulunuyoruz. Buna göre, Göktürklerin hükümdar ailesi olan Aşına soyu, bir dişi kurttan türemiştir. Çünkü Göktürklerin ataları Lin Devleti tarafından yenilgiye uğratılıp, tamamıyla öldürüldüler. Yalnızca 10 yaşında bir çocuğa acıyıp, onun sadece ayaklarını kesmekle yetindiler. Bundan sonra bir dişi kurt ortaya çıktı ve çocuğu et ile besledi. Çocuk büyüyünce kurt ile birleşti, kurt gebe kaldı. Lin Devleti beyinin bunu duyup onları öldürmek istemesi üzerine dört yarı dağlarla çevrili bir yere kaçtılar. Kurt 10 erkek çocuk doğurdu. Bunlar dışardan kızlarla evlendiler ve 10 soy türedi. Aşına soyu da bunlardan birisiydi. Çoğalıp 100 aile oldular. Sonra mağaradan çıkıp, o sırada Ortaasya'yı idareleri altında tutan Ju-julara bağlanıp onların "demir işçisi" oldular. Buradaki efsane- nin incelenmesinde, onluk, yüzlük aile birimlerinin kurulmasıyla, aileden ordu düzenine geçilmesi; çok eskiden beri Türk toplumunun bir temel kaidesi olan "dışarıdan kız alma" hadisesi ve oradaki "mağara duvarının eritilmesi" bir tarafa bırakılırsa Ergenekon Destanı'nın temelini teşkil ediyor olması⁽⁵⁾ ilk bakışta dikkat çeken durumlardır. Kafesoğlu'na göre, Aşına ailesinin katliama uğramış olması rivayetini, Tsü-kü adlı Hun ailesine mensup Meng-sün tarafından kurulan Kuzey Liang Hun Devleti'nin 439'da Tabgaçlar tarafından yıkılması hadisesine bağlamak mümkündür. Sui-shu (Çin yıllığı 591-618)'ya göre, bu Hun

(*) Dr., Karaman Vali Yardımcısı.

(1) A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 9.

(2) İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1986, s. 92.

(3) A. Donuk, "Gök-Türk Hakanlıkları", *Tarîhte Türk Devletleri I*, Ankara 1987, s. 111.

(4) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

(5) B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 42 vd.

devletinde idareyi elinde tutan Tsü-kü (Chü-ch'ü)ler imha edildiği zaman, Aşına kolu 500 ailelik bir kütle halinde Kan-su bölgesinden geçerek Juan-Juanlara sığınmışlardı.⁽⁶⁾ Bu konuda, farklı düşünce ve yorumlar da mevcuttur. Buna göre, Chü-ch'ü⁽⁷⁾ Meng-sün ailesinin bir kısmının Juan-juanlarla uğranılan bazı yer-nilgiler sonrası birleştikleri kaynaklarda vardır, ancak, çölü geçerken halkın çoğu susuzluktan ölmüş, kalanlar da Shan shan'da yerleşmiş; bir kısmı, Turfan'da kalmış, bir kısmı da T'u-yü-hunlara sığınmışlardır. Bu sebeple Chü-ch'ü ailesinin çölü geçtiği söylenemez.⁽⁸⁾

Göktürklerin menşei hakkındaki ikinci efsaneye göre ise Göktürkler, Suo ülkesinden⁽⁹⁾ çıktılar ve büyük-küçük 17 kardeş idiler. Bu kardeşlerden İ-chihni-sihih-tou kurttan doğmadır. Kardeşlerinin karakterleri aptalca olduğundan, onların ülkeleri yıkıldı ama onun çok farklı bir havası vardı: Öyle ki rüzgar ve yağmuru devlet hizmetine çağırabilirdi. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları ile evlendi. Birisinden dört oğlu oldu. Büyük oğlu, Chien-ssu-ch'uche-shih Dağın'da oturuyordu ve burada çok kış olduğunda ateş çıkartarak buradakilere yardım ettiğinden ona reislik sundular. Ünvanı Na-tou-liu Şad idi. On karısının en küçüğünden olan oğlunun adı A-shih-na'dır. Babası ölünce bu oğul, on ananın oğulları tarafından, en yükseğe sıçrayabildiği için, reis seçildiler ve ünvanı A-hsien Şad oldu, boyu kalabalıklaştı.⁽¹⁰⁾

Göktürklerin menşei ile ilgili bilgileri toparladığımızda ortaya çıkan sonuç, Hunlarla açık bir şekilde bağlantıları bulunduğu ve hatta "eski Hunların soyundan bir kol olduğu"⁽¹¹⁾ ayrıca ortaya çıktıkları ilk kesin bölge olarak Altay Dağlarının söylenebileceği⁽¹²⁾ hususlarıdır. L.Rasoyi'ye göre de, Hunların savaş kabiliyetinin ve kanlarının Asya'daki büyük varisleri olan Göktürkler, VI. yüzyılın ilk yarısında Altay Dağları ve İrtiş Nehri'nin yukarı mecrası çevresinde, Juan-juanlara tabi idiler.⁽¹³⁾

II. Göktürklerin "Türk" Adına Katkısı

"Türk" adı ile ilgili olarak birçok bilgin tarafından, Heredotos'un doğu kavimleri arasında zikrettiği Targitalar, İskit topraklarında oturdukları söylenen Tyrkae, Tevrat'ta adı geçen Yafes'in oğlu Togharma, eski Hind kaynaklarında tesadüf edilen Turukha, eski ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen Turukular, Çin kaynaklarına göre M.Ö. 1. bin yıl içerisinde rol oynadıkları belirtilen Tikler, hatta Troialılar bizzat Türk adını taşıyan Türk kavimleri sanılmış; İslam kaynaklarında da Yafes'in oğlu Türk'de veya İran rivayetindeki hükümdar Feridun'un oğlu Turac veya Tur da Türk adını taşıyan ilk kavim olarak gösterilmek istenmiştir. Çin kaynaklarına göre ise "Türk" de-yimi ünlü Aşına ailesinin mensup olduğu kabileyi tavsif etmekte idi.⁽¹⁴⁾

Yine Çin tarihlerine göre, Göktürk Hanlığı'nı kuran Türk boyları, Altay Dağlarının eteklerinde oturup demircilik yaparlarmış. Altay Dağları da burada tıpkı bir miğfere benzediği için, bu dağın eteğinde bulunanlara "Türk" adı verilirmiş. Taneri'ye göre, İran dillerinde miğfere "terk" denirdi. Fakat böyle bir benzetmenin nasıl çıktığı anlaşılamamaktadır. Belki de Çinliler, böyle bir benzetme ve söylentiye Batı Türkistanlı tüccarlardan duymuşlardı.⁽¹⁵⁾

Ögel'e göre de, Türk sözü, tarihin en eski çağlarında da belirli bir kavmin adı veya kavimler birliğini gösteren bir ad olarak vardı. Fakat hangi eski Çin işaretinin Türk sözü olduğunu bulmak güçtür. V. yüzyıl başlarında ise Ortaasya'da yeni bir birliğe giden kavimler arasında Çinliler bir ayrılık görmüyor olmaları

(6) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

(7) Chü-ch'ü, Türkçe asıllı bir kelimenin Çince yazılışı olup, Hun soyluların büyüklüklerine bu ad verilirdi.

(8) A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 13.

(9) Suo ülkesi, Hunların kuzeyinde, multemelen Altay Dağlarının kuzeyinde ve Yenisey'in kaynaklarının bulunduğu geniş ovalık alanıdır.

(10) A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 11-12.

(11) B. Ögel, *a.g.e.*, s. 42.

(12) A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 13.

(13) L. Rasony, *Taribte Türklük*, Ankara 1971, s. 96.

(14) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 42 vd.

(15) A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1993, s. 29.

ki, hepsini aynı adla önceleri “Kaoçi” (yüksek arabalılar), Göktürk çağına yaklaştıkça da “Tiele” olarak adlandırmışlardır. Çinliler, Göktürlere ise Tuk-yu veya Tü-chüeh derlerdi.⁽¹⁶⁾

Türk adına ilişkin bu genel giriş ile yetinip, Göktürklerin bu ad’a katkısı üzerinde yoğunlaşmak gerekirse, karşımıza ilk çıkan gerçek Göktürk çağında Türk adının, yalnızca Türk kavminin adı olarak değil; daha çok Türk devletini karşılayan geniş bir deyim olarak söylenmiş olduğudur.⁽¹⁷⁾ Türk kelimesinin kendi kaynaklarımızda ilk defa, en eski yazılı metinlerimiz olan Göktürk bingü taşlarında taşa kazılmış olarak geçmekte olduğunu vurgulayan F. Sertkaya’ya göre ise Türk kelimesinin etnik ad olarak en eski örneği gene Göktürklerde görülmektedir.⁽¹⁸⁾ Ögel’e göre de, Göktürk kağanı İşbara’nın Çin İmparatoru ile yazışmalarındaki ifadelerde Türk sözü, bir kavim adı değil, ancak bir Türk devleti olarak anlaşılabilir. Göktürk yazıtlarında ise, Türk sözü’nün bir kavim için mi, yosa bir devlet adı olarak mı söylendiği, açık olarak anlaşılama-maktadır.⁽¹⁹⁾

Rasony, Göktürkleri, “Türklüğe ad veren kavim” olarak nitelendirmekte ve bütün Türklük aleminin adını onlardan aldığını söylemektedir.⁽²⁰⁾ Kafesoğlu da, Türk adının Göktürkler zamanında yalnızca hanedanın mensup olduğu bir boya veya devlete ait olmadığından hareketle; Türk adının bu kadar geniş bir mana kazanmasının, onun Göktürklerden önce mevcut olduğuna delil teşkil edeceği sonucuna varır. Bununla birlikte eski kayıtların henüz müphem olduğuna da dikkat çeker ve Türk adının tarih sahnesine çıkışının VI. yüzyılda Göktürk Hakanlığı’nın kuruluşuna bağlı olduğunu belirtir.⁽²¹⁾

Burada kısaca “Göktürk” kavramına da değinmek, yerinde olacaktır. Gök sözü, iki manayı kendisinde toplamaktadır: Birincisi ve en önemlisi, gök “sema”dır. İkincisi ise, göğün rengi olan “mavi veya mavilik”tir. Bu renk de Türklerce kutlu sayılmış olup, “Göktürk”, “Semavi Türk” manasını almaktadır.⁽²²⁾ Gene, ya-

bancıları barbar sayan eski kavimlerin telakkisine uygun olarak Türklerin de kişi ve insan manasında bu kelimeyi kendilerine tahsis ettiği ve her Türk kavim ve devletine ait isimler üstünde Türk adının bütün Türkleri ifade için kullanıldığı görüşünden hareketle; Göktürklerin de ismin başına “gök” sıfatını ekleyerek ona semavi bir mana vermenin yanısıra kendilerine delalet eden bir manayı da ona yüklemiş oldukları noktasına varılabilir.⁽²³⁾

III. Göktürk Devleti

A. I. Göktürk Hakanlığı (542-630)

a. Kuruluşu ve Gelişmesi

Kafesoğlu’na göre, “Şamani çağında Kun (Hiung-nu) ve Göktürk kağanlıkları, İslam çağında Selçuklu ve Osmanlı Sultanlıkları Türk cihan hakimiyetinin dört büyük devrini teşkil eder.”⁽²⁴⁾ Bu nedenle Göktürk Hakanlığı, Türk ve dünya tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Türk tarihi açısından önemi, “Türk” sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak benimsemiş olması, Doğu Sibiryadaki Yakut Türkleri ile, batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kütleleri kendi idaresi altında birleştirmesindedir. Dünya tarihi açısından, bir cihan hakimiyeti politikası gütmüş, Uzakdoğu ile Yakındoğu arasındaki iktisadi, ticari ve siyasi sahada bir aracı rolü oynamış, Çin, Bizans ve Sasanilerle temas kurmuş, karşılıklı elçilerin gönderilmesiyle, Orta Asya ile Bizans arasında münasebetler bu devirde başlamıştır.⁽²⁵⁾

Göktürk Hakanlığı’nın kuruluş tarihi olarak değişik tarihler üzerinde durulmakta

(16) B. Ögel, *a.g.e.*, s. 7 vd.

(17) A. Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara 1993, s. 66.

(18) O. F. Sertkaya, “Türk Adı”, *Tarichte Türk Devletleri I*, s. 3 vd.

(19) B. Ögel, *a.g.e.*, s. 10.

(20) L. Rasony, *a.g.e.*, s. 96.

(21) O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1994, s. 22.

(22) B. Ögel, *a.g.e.*, s. 17.

(23) O. Turan *a.g.e.*, s. 23.

(24) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 238.

(25) A. Donuk, *a.g.m.*, s. 111.

ise de, Juan-juan Devleti'ne karşı bir "Töles" ayaklanmasını bastıran (546) Bumın'ın, Juan-juan hükümdarı ile eş-değerde olduğunu göstermek için onun kızı ile evlenmek arzusunun kabaca reddedilmesi üzerine Batı Tabgaç prensesi ile evlenerek vurduğu ağır darbe sonucu Juan-juan Devleti'ni çökerttikten (552) sonra, resmen "il-kagan" ünvanını alması ve böylece, eski büyük Hun İmparatorluğu'nun başkent bölgesi Ötüken merkez olmak üzere Hakanlığı kurması 552 yılında gerçekleşmiştir.⁽²⁶⁾ Bumın Kağan, devleti kurduğu yıl öldü ve yerine oğlu Kara Kagan geçti. (552) Ancak onun da hastalıktan ölmesi üzerine, vasiyeti doğrultusunda Kara'nın kardeşi Mukan tahta geçti.

b. Yükseliş Devri

1. *Mukan Kagan Devri (553-572)*: Mukan Kagan'ın karakteri ve kaabiliyeti sayesinde, devlet güçlenip genişlemiştir. İlk iş olarak, babası ve ağabeyi gibi Juan-juanları ezmek politikasına devam ederek onlara bir darbe de o indirdi. Kaçanlar, Kuzey Ch'i'ye sığındılar.

Mukan devrinde karşılıklı elçi göndermeler ve anlaşmalarla güneydeki iki Çin devleti Kuzey Ch'i ve Batı Wei ile siyasi münasebetler geliştirilirken, Juan-juanlar bir kez daha yenilgiye uğratıldı. Kaçıp Batı Wei'ye sığınanlar istendi ve öldürüldü. (555)

555 yılı Mukan Kagan ve Göktürk Hakanlığı için bir fetih yılı olmuş, Batı Wei yüzbin top ipek vererek barış yapabilmiş, Kuzey Ch'i Devleti ise Çin seddini tamir suretiyle tedbirler almak zorunda kalmıştır. Batı Wei'nin de yardımı ile, T'u-yü-hunlar yenilmiş, Mukan zamanda Çin'in dışındaki bütün ülkeler ona itaat etmişler, aslında bu iki devlet de üstünlüğünü kabul ederek Göktürklerle dost olmak için birbirleriyle uzun süren bir yarışa girmişlerdir. Mukan devrinde doğuda ve batıda Göktürk Hakanlığı'nın sınırları, bugünkü Türkiye sınırlarınının 21,5 misli büyüklüğe kavuşturularak, Hunlardan 8 asır sonra Orta Asya yenden Türk hakimiyetine alınmıştır.

2. *Taspar Kagan Devri (572-581)*: Taspar Kagan, Mukan Kagan'ın kardeşidir ve tahta onun vasiyeti üzerine geçmiştir. Devrinde yukarıda sözü edilen her iki Çin devletinin, onunla dostluk kurma gayretlerini değerlendirmiş, ağabeyi Mukan gibi bu hakim durumdan gayet iyi faydalanmıştır.⁽²⁷⁾

Ülkenin genişliği dolayısı ile, hakanlığın doğrudan doğruya kendi yönetimindeki kanadını ikiye ayırarak, doğusuna kardeşi Kara'nın oğlu İşbara'yı, batısına da küçük kardeşi Jo-tan'ı "küçük kagan" olarak tayin etti. Taspar Kağan'ın bu Çin devletlerinin hükümdarlarına "oğullarım" diye hitap etmekte olması, kuzey Çin'in Türk hakimiyetine alındığını göstermektedir. Ancak, bir Ts'i prensesi ile evlenmek düşüncesine kapıldı ve Budist misyonerlerin telkinlerine kanarak Buda dinini himaya kalktı, bir tapınak ile bir Buda heykeli yaptırdı. Dış politikada da yanlışlar yaptı. Göktürk birliği ve kültüründe mühim çatlakların belirdiği bu yıllarda diğer bir hadise de İstemi'nin ölümü (576) oldu. Taspar'ın bir Çin'li prensesle evlenme isteğine karşı Chou hükümdarının, Tsi prensi Kao Chao-i'nin kendisine teslimini şart koşması üzerine, bir av esnasında bu prensin Choular tarafından kaçırılmasına göz yumulması, millet nazarında hakanın itibarını büsbütün sarstı.⁽²⁸⁾

Bu hadiseden bir süre sonra vefat eden Taspar'ın hüküm sürdüğü dönem için genel olarak "Göktürk Hakanlığı'nın en ihtişamlı devresi olduğu kadar, çöküşünün de başladığı devirdir"⁽²⁹⁾ değerlendirmesinde bulunmak, sanıyoruz en isabetli yorum olur.

3. *Yükseliş Döneminde Ülkenin Batısı (İstemi Yabgu ve Tardu)*: Göktürk Hakanlığı'ni kuran Bumın Kagan, ülkenin batı kısmının idaresini, kardeşi İstemi'ye vermişti. O da, Doğudaki Büyük Kagan'a bağlı olarak, 552-

(26) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

(27) A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 27.

(28) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 98 Ancak, Taspar'ın bu durumdan ülkesi için gerekli faydaları sağladığı yorumunu yapan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bkz. A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 31.

(29) A. Donuk, *a.g.m.*, s. 114.

576 yılları arasında ülkenin batı kesimini yönetmiştir. Taşağıl, İstemi'nin "yabgu ünvanıyla idare ettiğini" belirtir.⁽³⁰⁾ Kafesoğlu da, onun "resmi ünvanının yabgu olması gerektiği, fakat ihtimal, Türk İl'inde bir bodun'un başında olduğu için, sonraki On-ok bodunu ve buradaki on büyük başbuğun ona bağlanmasından dolayı, kitabelerde ve bir Bizans kaynağında kagan diye zikredildiği" yorumunu yapmaktadır.⁽³¹⁾

Doğuda Bumın ve oğulları devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batıda büyük fetihlere girişen İstemi, Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı, Batı Türkistan'ın bir çok şehirlerini ele geçirerek Çin'den Akdeniz'e giden ipek yoluna egemen oldu, zamanında Sasanilerle anlaşarak Akhun Devleti yıkılıp toprakları paylaşıldı, gelişmelere göre Bizans'la ittifak yapıldı, Sasanilere karşı üstün konuma geçildi.

İstemi'nin 581 yılında ölümü üzerine, yerine oğlu Tardu geçti. Tardu 576-603 yılları arasında, hüküm sürdü. Ancak siyasi ihtirasları Çin tarafından da körüklenerek 582 yılında doğu kanadının yüksek hakimiyetini tanımadığını ilan etti. Böylece, Çin'de yüzyıllardan beri ilk defa siyasi birlik kurulurken, Göktürk Hakanlığı da resmen ikiye bölünmüş oluyordu.

c. I. Göktürk Hakanlığı'nın İkiye Ayrılması: Doğu ve Batı Göktürk Hakanlıkları

1. Doğu Göktürk Hakanlığı: Yukarıda anlatılan gelişme sonrası, Devlet resmen ikiye bölünmüş oluyordu. Bunun hemen öncesinde, Göktürk hakanı Taspar Kagan'ın 581 yılında ölümü üzerine, devlet adamları onun vasiyeti doğrultusunda ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'i Kagan olarak tahta geçirmek istedilerse de, annesinin Türk olmaması nedeniyle, bu kabul görmedi. Devlet Meclisi, Kara Kagan'ın oğlu She-t'u'nun da etkisiyle, tamamen Türk soyundan gelen Taspar'ın oğlu An-lo'yu kagan olarak seçtiler. Ancak, An-lo'nun ülke

de tam olarak kontrolü sağlayamaması üzerine, Devlet Meclisi yeniden toplanarak ittifak halinde She-t'u'yu tahta davet ettiler. Hükümdar olduktan sonra "İl Küllüg Baga İşbara Kagan" ünvanını alan She-t'u'ya karşı Ta-lo-pien, idare ettiği boylarla birlikte kuzeye çekildi ve "A-po Kagan" ünvanını kendisine alarak, bir takım faaliyetlere girişti.

Bu arada Çin'li casus Ch'ang Sun-sheng'in 580 yılında Ch'ien Chin prensesin gelin olarak gönderilmesi sırasında gelen heyet içerisinde Göktürlere gönderilmesi ve başta Taspar Kagan olmak üzere, devlet adamlarıyla dostluk kurup bir yıl süresince Göktürklerin her türlü zaafını öğrenip Çin imparatoruna sunduğu rapor sonrasında olayların seyri, bir başka boyut kazanmıştır. Bu rapor özünde, Göktürklerin zaaflarından ve iç ihtilaflarından yararlanmaya dayanıyordu.

Bu çerçevede Çin tarafından, önce Tardu'ya kurt başlı bir sancak sunularak, onun müstakil bir devlet olarak tanındığı gösterildi ve o da istiklalini ilan ederek siyasi faaliyetlerine başladı. Devletin ikiye bölünmesi demek olan bu gelişme ile, Çinli casusun planları da başarıya ulaşmış oluyordu.

Çinliler ayrıca, bazı Moğol kabilelerini İşbara'ya karşı isyana teşvik ettiler. Bu gelişmeler karşısında İşbara endişelenmeye başlamıştı. 582 ortalarından 583 başlarına kadar yapılan Göktürk seferlerinde Sui İmparatorluğu'nun yalnızca kuzey sınırları tecavüze uğradı, daha güneye inilmedi. 583 ilkbaharında ise Çin tarafının Göktürlere karşı giriştiği sefer büyüktü ve Göktürk ordusunun hazırlıksız yakanması sonucu yenilgisiyle sonuçlandı. Bundan sonra büyük bir kıtlıkla da karşı karşıya kalan İşbara ve ordusu, daha sonrasında orduda çıkan salgın hastalıkla iyice güçsüz düştü.

Bu arada, yukarıda sözünü ettiğimiz Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'in A-po'nun ya-

(30) A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 31.

(31) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 98.

nına elçi olarak gidip onu kızdırtması sonucu A-po'nun isyan ettiğini, bunu diğer isyan ve karışıklıkların izlediğini görüyoruz.

Bütün bu gelişmelerden dolayı askeri gücü zayıflayan ve durumu sarsılan İşbara, siyasi yönden Sui İmparatorluğu'nun tesirine girdi, hatta ona vassal oldu, ve zaman zaman yardımını istedi. Nihayet 587 yılında öldü.

İşbara'nın yerine kardeşi Ç'u-lo-hou (Ye-hu veya Baga Kagan) geçti ama fazla yaşamayıp bir savaşta öldü. Devrinde Çin'in siyasi üstünlüğünün kabul edilmesi sürdü ve Doğu Göktürk Hakanlığı Çin'e vergiye bağlandı.

Bunun yerine, Devlet Meclisince İşbara'nın oğlu Tulan Kagan seçildi. 588-600 yılları arasında hüküm süren Tulan (Tou-lan) Kagan eski büyük Göktürk Hakanlığı'nı yeniden kurmak gayesi taşıyordu. Buna engel olan kuvvet de Batı Göktürk kaganı Tardu idi. Aralarındaki sona ermeyen savaşlar sonrası devreye giren Sui İmparatorunca anlaşıldılar.⁽³²⁾

Tulan'ın öldürülmesinden sonra tahta İşbara'nın kardeşi Ç'u-lo-hou'nun oğlu K'i-min çıkartıldı. K'i-min, milletin kıyafetini değiştirip Çinlilerinkini almak, hatta "asil Çin milletinin her şeyini taklit etmek istediğini" tabi olduğu Çin hükümdarına iletmış ancak, bu fikri kabul görmeyip, "kıyafet değiştirmek neye yarar! Öyle hareket ediniz ki, milletiniz iyi ve şefkatli olsun, merhametli, uysal ve beğenilen davranışlarda bulunulsun" cevabını almıştır.⁽³³⁾ Halbuki daha 585 yılında, Çin'in Türkleri büsbütün yozlaştırmak maksadıyla halkı Çin adetlerini kabule teşvik ve mecbur etmesi için baskılarını artırması üzerine İşbara, Çin imparatoruna gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin adetlerini alamam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevka-

lade hassastır, adeta çarpan tek bir kalp gibidir."⁽³⁴⁾ Geline bu nokta, Çin'in her yönden Göktürkler üzerinde ne denli baskı kurduklarının en açık göstergesidir.

K'i-min'in ölümü üzerine Kaganlığa oğlu Şi-pi geçti. 609-619 yıllarında hüküm süren Şi-pi devrinde hakanlık biraz toparlanmış ise de, sonunda Çin entrikaları sonucunda istenilen duruma ulaşılamamış, yerine geçen kardeşi Ç'u-lo (619-621) karısı Çinli prenses İ-ç'eng tarafından, zehirlenerek öldürülmüştür. Yerine geçen kardeşi Kie-li (621-630), dirayetsiz ve karısının tesirinde kalan birisi olan, hain prenses İ-ç'eng ile evlenmiş idi. 630 yılında bir savaşta mağlup olup, yakalandı ve Çin'e gönderildi. İşte bu tarih, Göktürk istiklalinin sonu kabul edilmiştir.⁽³⁵⁾

2. Batı Göktürk Hakanlığı: Batı Göktürk Hakanlığı'nın son zamanlardaki durumu da doğudaki kardeşlerinden pek farklı değildi. İstemi'nin yerine geçen Tardu ile 582 yılında Devlet'in resmen ikiye ayrıldığına yukarıda değinmiştik. Doğu ve batı kanatları bazan birbirlerinin düşmanı durumuna gelmişlerdir. Tardu ise, bir taraftan doğuya hakimiyetini kabul ettirmeye çalışırken, diğer taraftan, batıda bir takım fetihlerde bulunuyordu. Çin kaynaklarına göre Tardu, Ötüken, kuzeybatı Moğolistan, Aral Gölü havalisi, Kaşgar, Maverâünehir ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde egemen bulunmakta idi. Tardu'nun 603 yılında ortadan kaybolmasından sonra ülke karıştı. Bu durum, hakan olan ve Tardu'nun küçük torunu T'ong-Yabgu (618-630) zamanına kadar devam etti. Akıllı ve cesur olan bu hakan zamanında, Orhun, Tola ırmakları ile Aral gölü-Kafkaslar arasına yayılmış bulunan Tölesler itaata alınmış ve İranlılar mağlup edilmiş idi. Onun bir mücadelede ölmesi ülkeyi tekrar karıştırdı. İktidar mücadelesine giren Göktürkler teginleri Göktürklerin karanlık yılı olarak anı-

(32) A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 53.

(33) F. Sümer, *Eski Türklerde Şebircilik*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 5.

(34) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 100.

(35) A. Donuk, *a.g.m.*, s. 115.

lan bu 630 yılı içerisinde birbirlerine düştüler ve hem doğu hem de batı Göktürkleri bu yıl içerisinde Çin'e tabi oldular.⁽³⁶⁾

B. II. Göktürk Hakanlığı (681-774)

I. Göktürk Hakanlığı'nın 630 yılında yıkılmasından sonra Çin esaretine giren Göktürkler için, "her ne kadar varlıklarını, dil inanç ve geleneklerini muhafaza etmişlerse de, müstakil bir devletten yoksunluk, 'Bey'lik evladın kul, hatun'luk evladın cariyeye olması' haysiyet kırıcı bir ıstırab kaynağı teşkil ediyordu".⁽³⁷⁾ Elli yıl boyunca "Türk tarihinde misli az görülen bir 'zillet' yani esaret devri"⁽³⁸⁾ yaşadılar.

639 yılındaki Kürşad ihtilali gibi yer yer başkaldırmalar Çinliler tarafından kanlı bir biçimde bastırılmış, ancak bu Türkler üzerinde mücadele azmini kuvvetlendirici etki yapmış, neticede 50 yıllık bir fetret devri sonrası, Aşına soyundan gelen Kutlug (Ku-to-lu) tarafından, 681 yılında II. Göktürk Hakanlığı kurulmuştur.

Bu tarihten sonra Kutlug, "İlteriş" unvanını aldı, hakanlığı yeniden teşkilatlandırdı. Kardeşlerinden Kapgan'ı "şad", To-si-fu'yu "yabgu" ilan etti. Bağımsızlığın kazanılması ve devletin kuruluşunda birinci planda rol oynayan Tonyukuk'u da "aygucı" (toy başkanı, başbakan) yaparak ordu ve diplomasi işlerinin düzenlenmesini ona verdi. Yeni devlet, tabii olarak Çin'e sayısız seferler yaptı ve bu dönemde sınırlar kuzeyde Kögmen dağlarına, doğuda Kerulen ve Onon nehirlerinin yüksek vadilerine ve batıda Altaylara kadar uzanan bir sahaya kavuşarak bu saha içerisindeki Türk ve yabancı kavimler itaate alındı. 692 yılında İlteriş öldü.

İlterişin yerine geçen kardeşi Kapgan (Çince Mo-ç'o, aslı Türkçe unvan fatih anlamında), Türk tarihinin en büyük fatihlerinden biridir.⁽³⁹⁾ 692-716 yılları arasında hüküm süren Kapgan zamanında, doğu ve batı hakan-

lıklarının toprakları tek bir idare altında birleştirilmiş ve Türk birliği ihya edilmiştir. Tonyukuk gene ayguculuk görevini yürütmekteydi. Kapgan, kardeşi To-si-fu'yu hakanlığın sol kanadına ve İlteriş'in oğlu Bilge'yi de Tarduş topluluğu üzerine "şad" tayin etti ve kendi oğlu Böğü'yü küçük kagan yaptı. Böylelikle Göktürk İmparatorluğu'nda askeri kuvvetler de iki ordular grubu halinde düzenlenmişti. Ancak ülkedeki isyanlar, devletin durumunu sarsıyordu. Bu ortamda bir sefer dönüşünde Kapgan pusuya düşürüldü ve öldürüldü.

Yerine geçen oğlu İnel (Böğü), devleti toparlamayak muktedir değildi ve neticede bir ihtilal ile hakan değıştirilerek Bilge Kağan oldu.

716-734 yılları arasında hüküm süren Bilge Kagan döneminde devlet yeniden toparlandı. Kül Tegin, orduların tanzimi ile görevlendirilmiş, Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk gene ayguculuğa getirilmişti. Bu dönemde bütün doğu ve Tarbagatay'a kadar olan batı bölgesi, idare altına alındı. Ancak 725 sıralarında Tonyukuk'un ve 731 yılında da Kül Tegin'in ölümü ile Bilge Kağan, iki büyük yardımcısını kaybetmiş, nihayet zehirlenmesi neticesinde 734'te ölmüştür.

Bilge Kagan'ın ölümü ile Göktürklerde çöküş belirtileri başgöstermiştir. Bundan sonra yerine geçenler ülkeyi idare edemediler. "740 yılında işbaşında bulunan Bilge'nin oğlu Tengri Han, çocuk denecek yaşta olduğu için, idare annesi ve Tonyukuk'un kızı P'o-fu'nun elinde idi. Hatun devlete hakim olamadı, hanedan üyeleri birbirlerine düştü ve huzursuzluk bütün yurda yayıldı. Durumdan faydalanan Basmillar, Karluklar ve Uygurlar birleştiler ve vaziyete hakim olur olmaz Aşına ailesinden gelen Basmıl başbuğunu 'kagan' ilan ettiler (742) ve Göktürk hakanı Ozmuş'ı, sonra da küçük kardeşi, son Göktürk hakanı, Po-me'i'yi

(36) A. Donuk, a.g.m., s. 115.

(37) İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 105.

(38) A. Donuk, a.g.m., s. 115.

(39) İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 108.

öldürdüler. Bu arada müttefiklerin arası açıldı. Basmıl başbuğu ortadan kaldırıldı ve Uygur İl-teber'i kagan ilan edildi."⁽⁴⁰⁾ Böylece 744 yılın-da da hakimiyet Uygurların eline geçti ve Göktürk devri sona erdi.⁽⁴¹⁾

IV. Göktürklerde Devlet Telakkisi

Bugünkü modern "devlet" anlayışını karşılayan bir söz olarak Göktürk ve Uygur çağında kullanılan "il" deyimini, Çincedeki "kou" sözünün anlam bakımından tam bir karşıtı idi ve "belirli sınırları ve hükümdarı olan bir ülkeyi" anlatıyordu. Eski Türklerle göre "halk" ile "toprak" devleti meydana getiren iki önemli unsurdu. Devleti, "Kağanlık" tamamlıyordu. Hemen hemen bütün kitabelerde "il" sözünün "kağan"dan önce gelmesi, eski Türklerin "il"e, "kagan"dan daha fazla önem verdiklerinin işareti sayılmaktadır. Gene, devletin Türklerle Tanrı tarafından verildiğine inanılırdı.⁽⁴²⁾

16 Taneri'ye göre "Türk devlet felsefesinin temelini "Türk kavramı" oluşturur... Anlaşıldığına göre, Göktürk çağında Türk adı, yalnızca Türk kavminin adı olarak değil; daha çok Türk devletini karşılayan geniş bir deyim olarak söylenmişti.⁽⁴³⁾

Ögel'e göre de, Göktürk kağanı İşbara'nın Çin İmparatoru ile yazışmalarındaki ifadelerde Türk sözü, bir kavim adı değil, ancak bir Türk devleti olarak anlaşılabilir. Göktürk yazıtlarında ise, Türk sözü'nün bir kavim için mi, yosa bir devlet adı olarak mı söylendiği, açık olarak anlaşılmamaktadır.⁽⁴⁴⁾

V. Göktürklerde Şehircilik ve Yönetim

Şehir kurmak veya evvelce kurulmuş şehirlere yerleşmek yoluyla Türklerin şehir hayatına geçişleri, Türk tarihinin başlangıcından, yaklaşık bin yıl sonra başlamış olup, Sümer'e göre bu gerçekten uzun zamanın sebe-

bi, göçebe toplulukların yerleşik hayatı tahammül edilmez bir hayat tarzı olarak görmeleri ve siyasi hakimiyeti ele geçirme ve sürdürmenin ancak göçebe yaşayışla mümkün olabileceğine inanmakta olmalarıdır. Gene, her meselede olduğu gibi, şehir kurmak ve şehirlerde oturmak fikri de Türk topluluklarının yüksek idareci zümresinden ve bilhassa hanlardan çıkmış ve onlar tarafından uygulama safhasına konulmuştur.⁽⁴⁵⁾

Yukarıdaki tespitlere, Baykara'nın gerçekçi bir yaklaşımla vurguladığı şu hususları da eklemek gerekir: Bilindiği gibi, toplumun yerleşik veya göçer olmasında coğrafya ile iktisadi faaliyetin çok büyük payı vardır. Eğer toprak verimli ve ziraate uygun ise orada ziraat gelişir ve ziraatin yapılması da, bir süre kesinlikle orada yerleşilmesini zaruri kılar. Öte yandan, bozkır sahasında, hayvancılık hakim iktisadi faaliyet olup, ancak belli bir süre için geçim sağlayabilmekte, daha sonra başka bir yere göçülmesi gerekmektedir. Ancak, Türk hayatındaki göçerlik başıboş ve serseriyane bir göçerlik olmayıp, belirli yaylak ve kışlaklar arasında cereyan eden bir göçerliktir.⁽⁴⁶⁾

Göktürklerin değişik yörelerde fethettikleri yerlerle ilgili değişik metodları olmuş, duruma uygun yol ve yöntemlerle oraları idare etmişlerdir. Çoğu yerde eski prenslerin yerlerinde kalmalarına izin verilmiş, Semerkand valisine Tardu kızını vererek onunla akrabalık kurulmuş, o çağın önemli vilayetlerinden olan Taşkent'e Türk valiler tayin edilmiş, zengin ve münbit bir bölge olan Fergana'da ise Türkleştirme yolu ile idare yöntemi uygulanmıştır.⁽⁴⁷⁾ Genel olarak ise, Türklerin şehirlerde daha ziyade idareci ve asker olarak yaşadıkları görülmektedir.

(40) İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 120.

(41) A. Donuk, *a.g.m.*, s. 116.

(42) B. Ögel, "Göktürklerde Devlet ve Millet Anlayışı", *Taribte Türk Devletleri I*, s. 129 vd.

(43) A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1993, s. 27.

(44) B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 10.

(45) F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. VII.

(46) T. Baykara, "Türklerde ve Anadolu'da Şehir Hayatı", *Taribte Türk Devletleri I*, s. 398.

(47) B. Ögel, *a.g.e.*, s. 149 vd.

Göktürk kaganları buda "iskan" ve "Türkleri yerleştirme" işlerine çok erken başladılar. Batı Türkistan'daki Demir-Kapı'ya asker sevkettiler ve o bölgeleri Türkler tarafından iskan ettirdiler.⁽⁴⁸⁾ Ötüken yöresi ise, Doğu Göktürk hakanlarının oturdukları, tabii güzellikleri olan, ticari ve stratejik açıdan önemli ve "ıduk" yani kutsal sayılan bir yerdi.

Göktürk kaganı K'i-min, Çin özentisiyle, çadır hayatını bırakıp şehir kurarak, millî evlerde oturmak istiyordu. Onun bu arzusunda samimi olduğunu anlayan Çin imparatoru, onun için sınır eyaletlerinden birinde bir şehir kurulmasını emretmiş ise de bu sırada K'i-min Kagan öldü ve şehir hayatını bırakıp, şehirde oturmak isteyen ilk Türk hükümdarı K'i-min Kagan'dır.⁽⁴⁹⁾

K'i-min'den yaklaşık 140 yıl sonra Bilge Kagan da şehir kurup oralarda oturmak fikrine kapılmış, ancak Tonyukuk, "biz Çinlilerin yüzde biri kadarız. Bir şehir kurup oturursak orada düşman bizi yok eder. Halbuki eski hayatımızı sürdürürsek zayıf olduğumuz zamanlarda çekilir, güçlü olduğumuz zamanlarda da ilerleriz." diyerek bunun uygulanmasına engel olmuştur.⁽⁵⁰⁾

Şehirlerde oturup, devletlerini oradan yönetmeye başlayan ilk Türk hükümdarları ise, Türgiş Kaganları olsa gerektir. Göktürkler ise batıda birçok şehirlere sahip olmaları sebebiyle, bu kültürün içinde idiler. Doğu Göktürkler ise yazılarını, edebiyatlarını geliştirmişler, şehirler kurmayı düşünmüşler ve onların halefleri olan Uygurlar tarafından da şehirler kurulmuşlardır. Ancak, en azından "balık" sözü, Türklerin şehirle hiç olmazsa o zamanlar-

da yakın ilişkileri olduğunu gösteren önemli bir delil olarak kabul edilmektedir.⁽⁵¹⁾

Kaynaklar

Baykara, T., "Türklerde ve Anadolu'da Şehir Hayatı", *Taribte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

Donuk, A., "Gök-Türk Hakanlıkları", *Taribte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986.

Ögel, B., "Batı Göktürk Devleti", *Taribte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

Ögel, B., "Göktürklerde Devlet ve Millet Anlayışı", *Taribte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

Ögel, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988.

Rasonyi, L., *Taribte Türklük*, Ankara 1971.

Sertkaya, O.F., "Türk Adı", *Taribte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Basımevi, Ankara 1993.

Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Basımevi, Ankara 1994.

Taneri, A., *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1993.

Taneri, A., *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara 1993.

Taşgıl, A., *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Turan, O., *Türk Cibarı Hakimiyeti Mefkuresi Taribi*, İstanbul 1.

(48) B.Ögel, "Batı Göktürk Devleti", *Taribte Türk Devletleri I*, s. 117.

(49) F. Sümer, *a.g.e.*, s. 6.

(50) F. Sümer, *a.g.e.*, s. 7.

(51) F. Sümer, *a.g.e.*, s. 11.